

*Deo predgovora Slobodana Divjaka za zbornik tekstova stranih autora o temi Nacija, kultura i građanstvo koji je on priredio i preveo. Nijednog primerka toga zbornika (2002) odavno nema ne samo u knjižarskim, veći ni u komisionim i internet mrežama.

NACIJA, KULTURA I GRAĐANSTVO

SADRŽAJ Predgovor

I. OPŠTETEORIJSKA RAZMATRANJA OSNOVNIH POJMOVA

Jirgen Habermas, Građanstvo i nacionalni identitet: neka

razmišljanja o budućnosti Evrope

Etjen Balibar, Kultura i identitet

Brajan Fej, Da li nas naša kultura ili društvo čine onim što

jesmo

Fin Bovring, Komunitarizam i moralnost: u potrazi za subjektom

II. KOSMOPOLITIZAM, LIBERALIZAM I KOMUNITARIZAM

Džeremi Valdron, Kosmopolitska alternativa

Vil Kimlika, Sloboda i kultura

Vernon van Dajk, Pojedinaac, država i etničke zajednice u

političkoj teoriji

...

Čandran Kukatas, Postoje li kulturna prava?

III. NACIONALNO SAMOOPREDELJENJE I KULTURA

Jael Tamir, Pravo na nacionalno samoodređenje (samoopre-

deljenje)

Kaj Nilsen, Kulturni nacionalizam, ni etnički, ni građanski ..

Majki Valzer, Amerikanizam - šta je to?

Dejvid Miler, Nacionalnost i kulturni pluralizam.....

IV. DEMOKRATIJA I KULTURNE RAZLIKE

Fred Dolmear, Demokratija i multikulturalizam

Ostin Sarat i Rodžer Berkovic, Protivzakonite razlike: priznanje, prilagođavanje i američki zakon

Jezus Prito de Pedro, Demokratija i kulturna razlika u Španskom ustavu iz 1978

V. KULTURNI UNIVERZALIZAM ILI KULTURNI RELATIVIZAM

Širaz Dosa, Filozofska istorija i Treći svet: Hegel o Africi i Aziji

Rumi Sakamoto, Japan, hibridnost i stvaranje kolonijalističkog diskursa

Danijel Vejnstok, „Grejziranje“ Berlina.....

Slavoj Žižek, Multikulturalizam - novi rasizam?

Deo predgovora.

Posle pada „berlinskog zida“, tj. realnog socijalizma, neočekivano se širom sveta razvila intenzivna rasprava o problemu odnosa između nacije, kulture i građanstva. Već na osnovu ovlašnog uvida u tu raspravu, može se konstatovati pojava dosta učestalog nastojanja da se dovede u pitanje bitan princip na kojem je liberalno-demokratska teorija insistirala: razdvajanje političkog i kulturnog. Jedva da je i potrebno pominjati da se pod tom razdvojenošću podrazumevalo to da ova dva elementa ljudske zajednice pripadaju različitim sferama: onaj prvi javnoj, a ovaj drugoj privatnoj sferi. Utoliko se, iz perspektive liberalno-demokratske koncepcije, moderna dovodila u vezu sa radikalnom depolitizacijom kulture. Ako se ima u vidu da se kultura ovde mislila u širokom smislu, kao nešto što u sebe uključuje religiju, etnicitet, moralne vrednosti, običaje, načine života i slično, onda postaje jasno da se ta radikalna depolitizacija kulture nužno interpretirala kao odvajanje političkog od navedenih momenata kulture, čime se političko postavlja kao neutralno u odnosu na njih: nijedna posebna koncepcija religije, morala, dobrog života, nijedna konkretna etnička supstanca ne posmatra se više kao nešto što može pripadati samom određenju političke, tj. javne sfere (to što je u praksi konstitucionalnih demokratija dolazilo do manjih ili većih odstupanja od ovoga načela tumačilo se činjenicom da se nijedan princip ne ostvaruje idealno, zahvaljujući dejstvu kontingentnih istorijskih činilaca). Pretpostavljena dekuluralizacija političkog (apstrahovanje javne sfere od kulturno-etničkih elemenata) posmatrala se kao nešto što je odlučujuće odredilo sam karakter moderne političke zajednice (može na prvi pogled izgledati da je ova ocena samo delimično tačna; naime, može se ukazivati na činjenicu da je i ukidanje socijalno-klasnih barijera ulasku u političku zajednicu takođe neophodan uslov njene desupstancijalizacije, odnosno univerzalizacije, ali bi detaljnija analiza ovoga problema pokazala da se dekuluralizacijom političkog ukidaju i socijalno-klasne prepreke učlanjenju u političku sferu: time se zapravo odstranjuje svaki principijelni osnov za institucionalizaciju staleškog društva koje je počivalo na privilegijama proisteklim iz porekla - to što u jednom periodu modernog doba deo populacije nije uživao puna građanska prava - žene i nevladnici - nije bilo rezultat primene samog principa da se svi ljudi rađaju jednaki i slobodni, već činjenice da se dati princip, usled kontingentnog odnosa snaga, nije mogao do kraja realizovati; naravno, punom realizacijom načela da svi ljudi, nezavisno od kulturno-etničke pripadnosti, treba da imaju jednaka građanska prava ne ukida se faktička podela na „niže“ i „više“ staleže, ali se ona više ne jemči formalno-pravno, te otuda moderno društvo postaje društvo dinamičke hijerarhije). Kada se polazi od pretpostavke da učlanjenje u političku zajednicu nije uslovljeno materijalno-imovinskim i kulturno-etničkim kriterijumima, onda se ta

zajednica ne shvata kao nešto što ima svoje supstancijalno utemeljenje, već kao nešto čija je suština data njenim oblikom izraženim u terminima univerzalnih pravila igre (politička sfera se može postaviti kao instanca koja je nezavisna od krvi, tla, običaja, vrednosnih nazora, verovanja itd. jedino pod pretpostavkom da njena pravila važe univerzalno, tj. jedino pod uslovom da se svim ljudima, bez obzira na njihovu rasu, etnicitet, veroispovest, ideologiju i slično priznaju jednaka politička prava, jer se samo tako ta sfera može odnositi nediskriminatorski prema ljudima bilo kojeg kulturnog porekla: formalno-pravna nezavisnost političkog od bilo kojeg kulturnog identiteta može se obezbediti samo tako što će se nosiocima bilo kojeg kulturnog identiteta garantovati ista politička prava). Drugim rečima, baš zato što se suština političke zajednice iskazuje njenim univerzalnim oblikom, ona se može izdići na nivo instance neutralne prema bilo kojem kulturnom sadržaju. Upravo zahvaljujući razdvajanju političkog i kulturnog, pojedinci u domenu privatnog mogu menjati svoj identitet (modifikovati svoja religiozna, moralna i ideološka uverenja, tj. revidirati vlastitu koncepciju dobra, menjati etničku pripadnost, čak i državljanstvo) a da njihov javni identitet ostane nepromenjen utoliko što i dalje imaju ista osnovna prava koja se jemče istim temeljnim principima i institucijama; štaviše, čak i pod uslovom da dođe do radikalne transformacije identiteta neke osobe, kakav je slučaj bio, po predanju, sa Savlom iz Tarsa koji je postao apostol Pavle, ona će i tada zadržati isti javni identitet. Otuda se moderan pojam građanina može izraziti pojmom apstraktnog građanina: načelno gledano, da bi se dobio status građanina, nije potrebno zadovoljiti nikakve kulturno-etničke niti socijalno-klasne kriterijume - dovoljno je samo da određena osoba prihvata osnovna pravila igre modernih demokratija, njihov ustav.

Misli li se depolitizacija kulturnog u njenim krajnjim konsekvencama, moraće se doći do zaključka da ona implicira stav da je originerni nosilac prava pojedinac: prava grupe, bilo o kom njenom modalitetu da je reč, moraju se iz ove perspektive interpretirati kao, u krajnjoj liniji, izvedena iz prava pojedinaca ili kao nešto što je svodljivo na individualna prava. Naime, ukoliko bi kulturno pripadalo sferi javnog, tj. političkog, ono ne bi moglo biti stvar slobodnog izbora pojedinca, već bi bilo nešto što taj izbor predeterminiše, unapred određuje, što će reći da u situaciji kad je kulturno-etničko institucionalizovano kao prius političke zajednice, originerni nosilac prava ne može biti pojedinac već kulturno-etnička grupa: prethođenje kulturno-etničkog političkoj zajednici i primat individualnih prava nad zajedničkim dobrom međusobno su nespojivi.

Ovakav pristup kulturno-etničkom, makar samo implicitno, bio je na delu kod utemeljivača političkog u modermom smislu te reči, kod teoretičara prirodnog prava ili društvenog ugovora, pre svega kod Kanta i Džona Loka, koji su, za razliku od Hobsa i Rusoa, radikalno prevladali premoderni koncept javne sfere. Kao što se zna, filozofi društvenog ugovora prave radikalan raskid s dotadašnjim shvatanjem odnosa zajednice i pojedinca utoliko što, po njima, celina (zajednica) više ne prethodi delu (pojedincima), već deo celini: država se ovde ne postavlja kao nešto samorazumljivo, neproblematično, od prirode i bogova dato, već kao nešto što nastaje zahvaljujući samosvesnom pristanku pojedinaca da deo svojih prirodnih (predruštvenih) prava prenesu na zajedničku instancu koja će, za uzvrat, jemčiti njihova individualna prava. Iz perspektive teorije društvenog ugovora, nije više zajednica uslov prava, već, obrnuto, pravo je uslov zajednice i utoliko

pojedinci ne postoje više radi zajednice, već zajednica postoji radi pojedinaca. Strane u ugovoru su pojedinci koji nastupaju u svoje ime, i ni u čije više, a ugovor koji se sklapa tiče se oblika vladavine pod kojim će pojedinci živeti. Tako, primera radi, Ruso, odbacujući posredovanje bilo kojih asocijacija prilikom zasnivanja države pomoću društvenog ugovora, ističe da svaki građanin treba da „izrazi svoje mišljenje i ništa drugo do svoje vlastito mišljenje“. Niko od pristalica teorije prirodnog prava ne daje karakterizaciju skupine ljudi koja sklapa ugovor - ne tvrdi se da oni treba da imaju zajedničko etničko poreklo, kulturu, jezik, istoriju i slično: očito da je tu reč naprosto o pojedincima, bez obzira na njihovo kulturno-etničko poreklo. Hobs pominje mnoštvo ljudi, Ruso određeni broj ljudi, Lok govori o „izvornom ugovoru pomoću kojega jedan broj ljudi... uspostavlja zajednicu ili vlast u kojoj većina ima pravo da vlada nad ostalima" (vidi tekst Van Dajka „Pojedinac, država i etničke zajednice"). U suštini, pristalice teorije društvenog ugovora uvode u igru apstraktnog građanina, tj. građanina nezavisno od njegovih konkretnih određenja: etničko-kulturoloških, socijalno-klasnih, profesionalnih itd. Ovde na videlo izlazi individualističko utemeljenje modernog pojma građanina kojem je primeren princip jedan čovek - jedan glas. Taj radikalni individualizam bio je, na idealno-teorijskom nivou, zapravo nužan, jer bi polaznje od pretpostavke da pojedinci, koji hoće da konstituišu zajedničku državu, moraju imati zajedničke kulturo-etničke osobine bilo nespojivo sa temeljnom idejom teorije društvenog ugovora o prethođenju dela celini, o prethođenju individualnih prava zajedničkom dobru; naime, u tom slučaju bi određeni kulturološki sklop bio nešto što pre-determiniše pojedince i što njihovu zajednicu unapred supstancijalno određuje. Ukoliko bi zajednička kulturološko-etnička obeležja bila nužni preduslov za zasnivanje države, suština države ne bi bila data u čistim (formalizovanim) političko-pravnim terminima, jer se politička ravan ne bi mogla odvojiti od (supstancijalne) kulturološko-etničke. Da bi se država uspostavila kao instanca čija je bit ustav kao formalno-pravna struktura, kulturno-etnički elemenat se mora depolitizovati, tj. posmatrati kao nešto što spada u sferu privatnog: jer se tek tada pojedinci mogu tretirati kao nosioci jednakih političkih prava nezavisno od etničko-kultume pripadnosti. Ako se zauzme stanovište da pojedinci stiču prava tek kao pripadnici kulturno-etničke grupe, oni se ne mogu postaviti kao originerni nosioci prava. Iz ove perspektive gledano, između nacije (kao eminentno modernog pojma) i moderne države kao instance neutralne u odnosu na kulturno-etničko može se staviti znak jednakosti.

Ako se ima u vidu takav, ovde samo u najopštijim crtama naznačeni pristup liberalno-demokratske teorije problemu odnosa između nacije (države), građanstva i kulture, onda ne treba da čudi što se pokušaji kritike toga pristupa usredsređuju na redefiniciju statusa kulture unutar pomenutog odnosa (pri čemu se opravdanje za tu redefiniciju traži u empirijskoj evidenciji koja navodno protivreči naznačenom tretmanu kulture). Jasno je da ta redefinicija kao svoju implicitnu ili eksplicitnu pretpostavku mora imati neki vid kritike teorije društvenog ugovora, po kojoj je državni identitet dat sklopom univerzalizovanih normativnih principa otelovljenih u ustavu kao rezultatu konsenzusa bilo kojeg skupa pojedinaca (nezavisno od njihovog kulturno-etničkog porekla) o načinu vladavine. Jer se status koji liberalno-demokratska teorija dodeljuje kulturno-etničkom u odnosu na državnu sferu može redefinisati samo ako se pokaže da je za konstituisanje neke države relevantan kulturno-etnički identitet onih koji hoće da je uspostave, tj. ako se

pokaže da mora već postojati nešto što te ljude povezuje (religija, tradicija, običaji, jezik, poreklo, istorija) pre nego što se postigne ugovor o političkom obliku vladavine, tj. o proceduralno-formalnom ustrojstvu države.

Tako Vernon van Dajk, hotеći da kritički preispita liberalno-demokratsku ideju da su samo pojedinci nosioci originernih ljudskih prava, nastoji da pokaže da se i unutar liberalne tradicije mogu naći argumenti za tezu da ugovoru kojim se uspostavlja oblik vlasti prethodi ugovor kojim se uspostavlja društvo. U tu svrhu on navodi stav Ernesta Berkera da „mora postojati već nešto u prirodi organizovane zajednice pre nego što se postigne ugovor... Mora postojati opšta društvena kohezija koja služi kao matrica pre nego što pečat pravne asocijacije bude delotvorno nametnut stanovništvu. Ako se državni pečat stavi na stanovništvo koje nije objedinjeno matricom zajedničke tradicije i sentimenta, tada će verovatno biti razdora i lomova kakvih je bilo u Austrougarskoj." Zbog toga je, navodi Van Dajk Berkera dalje, generalno gledano nacija osnova države.

Pored Berkera, Van Dajk priziva u pomoć još neke liberalno orijentisane mislioce, među njima i Džona Stjuarta Mila, koji na jednom mestu, razmatrajući preduslove demokratije, ističe: „Medu ljudima bez zajedničkih osećanja, pogotovo ako oni čitaju i govore različite jezike, jedinstveno javno mnjenje, nužno za funkcionisanje predstavničke demokratije, ne može postojati... Generalno gledano, nužan uslov slobodnih institucija jeste taj da se granice vlasti uglavnom podudaraju sa granicama nacionalnosti."

Nezavisno od pitanja da li su Van Dajkovi stavovi o odnosu individualnih i grupnih prava održivi i da li su adekvatne njegove interpretacije navedenih mislilaca, može se konstatovati da je kod njega prisutna težnja za iznalaženjem nečega što bi bilo starije od ustavnog oblika države, što bi bilo jemstvo jedinstva na nivou društva, jedinstva koje bi bilo prepostojeće u odnosu na konsenzus o načinu na koji će se donositi političke odluke.

Nastojanja da se taj pravac razmišljanja do kraja radikalizuje (što kod Van Dajka nije slučaj jer on ne želi da napravi radikalni raskid sa liberalnom teorijom) vodila bi poimanju nacije ne u državno-teritorijalnim, već u kulturno-etničkim terminima, što bi za posledicu imalo supstancijalno (kulturno-etničko) utemeljivanje država: svaka država bi imala svoj kulturno-etnički koren, zahvaljujući čemu ona zadobija osobeni karakter kojim se razlikuje od drugih država, svoju unutrašnju čvrstinu i koheziju; upravo zbog ovoga bi taj koren trebalo čuvati i razvijati, što se ne bi moglo prepustiti privatnim interesima, već bi moralo postati predmet javne brige. Nije teško u ovakvim interpretacijama odnosa kulturno-etničkog, nacije i države prepoznati herderovski pristup datom problemu. Jer, kao što se zna, Herder je polazio od pretpostavke da je raznolikost, a ne uniformnost, glavna karakteristika univerzuma. Ta raznolikost je u stvari znak Boga koji mora da je hteo da svi oblici stvaranja dobiju priliku da žive i ostvaruju se na osobeni i idiosinkratični način. Ona implicira ne samo to da svaka kultura ima jedinstvenu, neuporedivu vrednost, već i to da imamo dužnost da čuvamo naša osobena svojstva, tj. da ih ne mešamo i ne stapamo s drugima. Iz te perspektive, nacija se ne može tumačiti kao rezultat slobodno izražene volje određenog skupa pojedinaca o obliku političke vladavine pod kojim žele da žive, već kao rezultat prirodne podele ljudskog roda: Bog je naciji darovao njen karakter, koji su njeni građani dužni da čuvaju i razvijaju. Nacije su zasebni

prirodni entiteti i otuda one zadobijaju najbolji politički aranžman kada obrazuju državu svaka na svoj način. Države u kojima postoji više nego jedna nacija jesu neprirodne, tlačiteljske i osuđene na propast, jer se time ogrešuju o princip raznolikosti i izlažu se riziku da izgube svoj identitet, pošto same sebe lišavaju mogućnosti da čuvaju svoju izvornost.

Ma koliko da na prvi pogled herderovski pristup slavi razliku nasuprot uniformnosti, njegova krajnja implikacija zapravo jeste uvođenje logike holizma unutar pojedinih nacija, tj. država: ako bi se nacije međusobno radikalno razlikovale, tj. ako ne bi imale nikakvih zajedničkih obeležja, onda se one ne bi mogle tretirati kao heterogeni, već samo kao homogeni (kulturno-etnički) entiteti, što bi za posledicu imalo zahtev za kulturno-etničku uniformnost njenih članova: oni ne bi imali mogućnost da biraju između različitih kulturnih opcija niti da se mešaju sa drugim etnosima - apsolutizacija razlika *između* nacija-država imala bi za rezultat ukidanje razlika *unutar* njih.

Slično stoje stvari i sa savremenim teoretičarima koji, hoteći s pravom da izlože kritici teleološku koncepciju istorije i s njom povezanu kategoriju „univerzalne kulture“, nastoje da apsolutizuju razliku između posebnih kultura, tj. koji teže da posebne kulture tretiraju kao nešto što je *sui generis* ili *causa sui*. Problematičnost njihovih stanovišta ne ogleda se samo u tome što ona impliciraju nemogućnost heterogenizacije partikularnih kultura (posebni kulturni identiteti bi mogli biti međusobno apsolutno različiti jedino pod uslovom da nijedan od njih nema ništa zajedničko sa ostalima). Ona su sporna i zbog toga što bi se takav, u osnovi herderovski, pluralizam mogao konstatovati samo iz panoramske perspektive, tj. iz perspektive subjekta koji taj mozaik različitih kultura posmatra potpuno spolja; bilo kojoj osobi koja živi unutar datih kultura, taj pluralizam bi bio nedostupan. Jer, ako se kaže da su zasebne kulture udaljene jedne od drugih „beskonačnom provalijom“, onda se zapravo tvrdi da se iz perspektive bilo koje od tih kultura ne može ništa saznati o drugima. Pošto se iskaz da su posebne kulture jedinstvene, međusobno neuporedive, odnosi na sve posebne kulture, njega može izreći samo subjekt koji se nalazi izvan bilo koje od njih. Nije slučajno što je Herder pri zastupanju svoga stanovišta uveo u igru Boga, tj. transcendentnu poziciju - singularitetni karakter svake kulture zajemčen je providenjem: „Božja dela“, tvrdio je on, „imaju to obeležje da, iako pripadaju celini, koju nijedno oko ne može sagledati, svako od njih predstavlja samo po sebi celinu i nosi na sebi pečat božanskog porekla.“ Drugim rečima, nerešiv problem, pred kojim se nalaze zagovornici ovakvog tipa pluralizma, jeste problem nadilaženja vidokruga vlastite kulture. Taj problem osetio je i Oswald Špengler, koji je razvijao holistički pristup posebnim kulturnim organizmima. Iako je njegova osnovna postavka da svaka pojedinačna kultura predstavlja zaseban, u sebe zatvoren svet ("Celokupni život svake kulture ima, kao najvišu mogućnost, jednu simboličku prasluku svoga sveta kao istorije, simboličku za tu kulturu, i sve podešenosti pojedinaca i gomila koje deluju kao živa bića - samo su otisci te praslike" - Propast Zapada, Karijatide 1937, Kosmos, tom II, str. 35) i da, u skladu s tim, „... u istoriji... ima više stilova saznanja a ne samo jedan" (Ibid., 1936, tom I, str. 106), on na jednom mestu u istom delu ističe: „Lebdi mi pred očima jedan specifično zapadnjački način ispitivanja istorije u najvišem smislu, »čin koji se još nikada nije pojavio i koji je morao ostati stran i za mističku i za svaku drugu dušu. Jedna obuhvatna fiziognomika celokupnog bića, morfologija postojanja svega što je

ljudsko, koja na svom putu prodire do najviših i poslednjih ideja. Zadatak da se prodre ne samo u osećanje sveta sopstvene duše no i u osećanje sveta svih duša u kojima su se velike mogućnosti uopšte do sada pojavile, a čiji izraz u slici stvarnoga predstavljaju pojedinačne kulture"(Ibid., tom I. str. 224). Međutim, zadatak o kojem Špengler govori nije moguće ostvariti pod pretpostavkama njegove teorije, jer je on ostvariv samo pod uslovom da je komunikacija između posebnih kultura moguća.

Tezama o monadnom karakteru posebnih kultura protivreči i empirijska evidencija: nijedna posebna kultura ne predstavlja potpuno homogeni identitet, već svaka od njih uključuje u sebe i elemente drugih kultura; isto tako, politički disidenti, raznolike interpretacije jedne religije, očaranost nekih članova jedne kulture dobrima rivalske kulture, zahtevi žena, sve to predstavlja realnost svake postojeće kulture.

* * *